

KESERÚ JÓZSEF

Újabb kalandozások a térélméletekben

A Texasi Egyetemen oktató Robert T. Tally Jr. *Spatiality* (Térbeliség) című könyve a Routledge kiadó *The New Critical Idiom* elnevezésű sorozatában jelent meg, amelynek elsődleges célja, hogy világos és könnyen áttekinthető bevezetést nyújtson napjaink kritikai gondolkodásába. Tally könyve elsősorban az irodalom és a térbeliség kapcsolata iránt érdeklődő fiatal kutatókat célozza meg; korrekt, de visszafogott módon vázolja fel (olykor talán túlságosan röviden) azokat az elméleteket, amelyeket a téma szempontjából fontosnak tart.

A könyv egy bevezetésből, négy fejezetből (The spatial turn; Literary cartography; Literary geography; Geocriticism) és egy konklúzióból áll. Az első fejezet középpontjában a téri vagy térbeli fordulat (spatial turn) áll. A szerző Michel Foucault híres, sokak által idézett és osztott meglátásából indul ki, mely szerint míg a XIX. század az időt állította középpontba, addig korunk inkább a tér korszakának tűnik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az időt figyelmen kívül hagyhatjuk; már csak azért sem, mert a térbeliségnek is megvan a maga története. Az ugyanis, ahogyan a teret érzékeljük, az idők során változott, köszönhetően az olyan „találmányoknak”, mint a lineáris perspektíva létrejötte, a könyvnyomtatás, a térképkészítés, vagy éppen a geometriai gondolkodás fejlődése.

Az első fejezet tulajdonképpen a foucault-i gondolat kibontását és árnyalását foglalja magában. Tally egyrészt számos példát hoz a filozófia (Descartes, Leibniz, Hegel, Marx, Bergson), a tudomány (Darwin), a pszichoanalízis (Freud) és az irodalom területéről, amelyek révén rámutat arra, hogy korunkat megelőzően a bölcséleti diskurzusban a tér valóban háttérbe szorult a történelem és az idő kérdéseinek rovására. Másrészt azonban árnyalja is a képet, amikor arról ír, hogy már a XIX. századi regényben felfigyelhetünk a térbeliség konstitutív szerepére (példaként a *Bovaryné* egyik jelenetét említi). Ezzel együtt azon a véleményen van, hogy az irodalom- és kultúratudományok területén végbement térbeli fordulat egyszerre volt a posztmodern állapot terméke, illetve az arra adott válasz (38). A modernitás olyan új kihívásokkal szembesítette az embert (a szerző hármat említt ezek közül: a lineáris perspektíva feltalálását, az absztrakt-matematikai tér előtérbe kerülését, valamint a termelés kapitalista formáját), amelyek térbeli vonatkozásaik révén a feltérképezés és a reprezentáció új formáit hívták életre.

Tally értelmezésében világban-benne-létünk gyakran az elveszettség tapasztalatához hasonlít (ami mindenekelelőtt térbeli tapasztalat), ezért is fontos a térrel, a hellyel és a feltérképezés gyakorlatával kapcsolatos elméleti alapok tisztázása. Ugyanakkor mindennek nemcsak elméleti tétje van; a térérzékelés és a térbeliség különböző tapasztalatai révén a gyakorlati vonatkozások is előtérbe kerülnek. A szerző Fredric Jamesont idézi, aki szerint: „Gyakran halljuk [...], hogy ma a szinkronicitásban élünk, nem a diakronicitásban, és úgy vélem, hogy legalábbis empirikusan védhető az az álláspont, hogy mindennapi életünket, pszichés tapasztalatainkat, kulturális nyelveinket ma inkább a tér, nem pedig az idő kategóriái dominálják, mint az ezt megelőző, érett modernista korszakban.” (Fredric JAMESON, *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája*, ford. Dudik Annamária Éva, Budapest: Noran Libro, 2010, 36.) Tally ennek szellemében igyekszik az irodalom és a mindennapi élet közötti kölcsönhatásokat feltérképezni, így mutatva rá a térbeli gyakorlatok fontosságára.

A könyv egyik alaptézise a második fejezetben ölt explicitebb formát. Eszerint: „Az írás tevékenysége önmagában véve a feltérképezés [mapping] és a kartográfiai aktivitás egy formája.” (45) Az „Irodalmi kartográfia” címet viselő fejezet központi gondolata, hogy a történetek gyakran a térképekéhez hasonló funkciót töltenek be: behatárolnak, körvonalaznak, megneveznek és jelentést tulajdonítanak. Az írás emellett a térképezés egy sajátos módja is, hiszen az írónak a narratíva mellett azt a teret is meg kell alkotnia, amelyben a történések lejátszódnak, mindez pedig magában foglalja az elrendezés, a szituálás és az értelemadás mozzanatait is. Tally felfogásában az irodalom egyik legősibb és legfontosabb funkciója, hogy orientál és formát ad, azaz hozzájárul ahhoz, hogy otthonosabban mozogjunk a világban. Az írók ilyen értelemben térképkészítők is.

A könyv talán egyik legfontosabb előfeltevése, hogy az irodalom folytonos kölcsönhatásban van a kultúra és a társadalom egyéb tereivel. A szerző értelmezésében a mimézis nem egyszerűen a valóság naiv leképezését jelenti, hanem azt a gyakorlatot, amelynek során az irodalom a társadalmi valóságból kiindulva, abból elemeket kölcsönözve hoz létre valami újat és sajátosat, amivel képes újraértelmezni a társadalmi valóságot. Ezzel kapcsolatban Lukács Györgyöt is idézi, aki szerint a regény műfaja a „transzcendentális otthontalanság”-ra adott válasz. E gondolatot folytatva Tally arra a következtetésre jut, hogy „az irodalmi kartográfia új formáját a modern regény jelenti” (47). Lukács mellett a szerző olyan gondolkodókat is idéz, mint Heidegger és a korai Sartre, majd levonja a következtetést: „a feltérképezés révén – amely részben olyan, ebben az esetben hangsúlyozottan térbeli jelentőséggel bíró erők konstellációjának metaforikus kifejezése, amelyek közvetve vagy közvetlenül hatást gyakorolnak az ember életére – talán leküzdhető ez az aggodalmas (anxious), transzcendentális otthontalanság.” (66–67)

A harmadik fejezet az „Irodalmi geográfia” címet viseli és kiindulópontját a következő megállapítás képezi: „Az író irodalmi kartográfija mellett az olvasó irodalmi geográfiájáról is beszélhetünk”. (79) Tally szerint az olvasó geográfussá válik, amikor értelmezi az irodalmi térképet és eközben újabb, korábban rejtett jelentéseket hoz felszínre. Arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy az irodalmi geográfia egyúttal egy kutatási terület is (Franco Moretti, Barbara Piatti), amely rámutat arra, hogy az irodalmi szövegben felbukkanó helyek nemcsak valóság és elképzelték, de egyúttal történetiek is. „Az irodalmi geográfia egy olyan olvasásmódot foglal magában, amely a vizsgált szövegek terére és térbeli vonatkozásaira fókuszál. Ugyanakkor figyelmet szentel azoknak a változó térbeli és geográfiai formációknak is, amelyek hatással vannak az irodalmi és kulturális produkcióra.” (80)

Rögtön a fejezet elején előkerül – nem meglepő módon – a hely szelleme (genius loci) kifejezés. Tally D. H. Lawrence-t és Virginia Woolfot idézi ezzel kapcsolatban. Különösen

utóbbi lesz számára fontos, aki a *Literary Geography* című esszéjében rámutatott arra, hogy a vidék és a város megjelenítése Thackeray-nél, illetve Dickensnél túlmutat a hely tisztán térbeli ábrázolásán, és magán viseli annak társadalmi meghatározottságát is. De nem csupán erről van szó. Immár Raymond Williams gondolatmenetéhez kapcsolódva Tally rámutat: „Dickenssel a regény maga vált London egyfajta narratív térképévé, ahol az alakok és a helyek különbözősége és sokfélesége valamiképpen összekapcsolódik és a regényen keresztül válik érzékelhetővé.” (88) Dickensnél tehát a polgári regény mint forma hívta életre London irodalmi kartográfiáját, nem pedig a topográfia, a helyszín vagy az empirikus adatok.

A fejezet utolsó szakaszában Franco Moretti munkássága kerül előtérbe (100–111), főként az angolra fordított művei, a *Graphs, Maps, Trees* és a *The Atlas of the European Novel, 1800–1900*, valamint a *Signs Taken for Wonders*. Moretti kiindulópontja, hogy amit világirodalomnak nevezünk, az nem más, mint egy elitista konstrukció. Vajon miért kellene feltételeznünk, hogy egy korszak gondolkodásmódjáról a korszak kiemelkedő műveiből tudhatunk meg a legtöbbet? További problémát jelent, hogy rengeteg könyv van, és senki sem olvashat el mindent. Innen nézve pedig még a kánon fogalma is kétségesse válik. Moretti projektje ugyanakkor mégsem az irodalomtörténet ellen irányul, és nem is a kánon kibővítésében érdekelt (bár egyértelműen felhívja a figyelmet arra, hogy leegyszerűsítő képet alkot magának az irodalomról az, aki csak ún. „magas” irodalmat olvas). Moretti igyekszik tudományos alapokra helyezni az irodalom tanulmányozását, ennek azonban ára van. Lemond az egyes szövegekkel való foglalkozásról, és a *close reading* helyett a *distant reading* gyakorlatát helyezi előtérbe. Ennek köszönhetően nem az egyedi szöveg és annak olvasása válik fontossá, hanem a típusalkotás és ebből következően különböző grafikonok, fejlődési ívek, narratív sémák stb. felvázolása.

A Moretti-féle irodalmi geográfia – ahogyan Tally nevezi – három különböző irodalomkritikai tevékenységet foglal magában: 1. Vizsgálja a narratíva és a valós tér (Dickens Londonja, Balzac Párizsa stb.) kölcsönhatását, arra fókuszálva, hogy hogyan ábrázolják a regényírók a város, a régió, a nemzet és a világ tereit. 2. Vizsgálat tárgyává teszi, hogy a regények és a teret ábrázoló más irodalmi formák hogyan cirkulálnak a térben, az irodalmi piacon át a különféle földrajzi (lokális, regionális, nemzeti) tartományokig, amelyekben az olvasás és az írás megvalósul. 3. Végül az olvasásnak ezt a módját átülteti diagramokba, illetve valós térképekbe, így válik a térképezés (mapping) irodalomkritikai gyakorlattá. E módszer sajátossága, hogy nem elemez a szó klasszikus értelmében, hanem arra irányul, hogy új alapokra helyezze az irodalom tanulmányozását (ebben az esetben a világirodalomét), oly módon, hogy térbeliesíti (spacializálja) az irodalomtörténet mezejét.

A negyedik fejezet központi fogalma a geokritika (geocriticism). A fogalom Bertrand Westphaltól származik, de Tally nem csak rá hivatkozik ebben a fejezetben. Mint mondja, a geokritika fogalmát tág értelemben használja, és Westphalon kívül más gondolkodókat is e címke alá sorol. Így kerülnek egymás mellé Gaston Bachelard, Henri Lefebvre, Michel Foucault, Michel de Certeau, illetve Gilles Deleuze és Félix Guattari (némileg meglepő azonban, hogy Maurice Blanchot neve egyáltalán nem bukkan fel a könyvben). A tér poétikája és produkciója, a hatalom térbeliségének vizsgálata, a gender és a térbeliség kapcsolata, a nomadológia – ezek lesznek a fő hívószavak.

A fejezet végén a szerző Westphal koncepcióját ismerteti, de jelzi, hogy nem mindenben követi őt. A geokritika egy olyan újszerű megközelítést jelent, amely különböző tudományterületeket (irodalomelmélet, földrajz, filozófia, építészet, urbanisztika, szociológia, film stb.) összekapcsolva igyekszik az irodalom, a tér és a hely közötti kapcsolato-

kat megközelíteni. Abból indul ki, hogy a térbeliség alapvető szempont az irodalmi szövegek tanulmányozásakor. A megközelítés tudatosan igyekszik interdiszciplináris lenni. Nemcsak irodalmi szövegek értelmezéséhez nyújt szempontokat, hanem társadalomkritikaként is funkcionál, amikor például a rejtett hatalmi viszonyok feltérképezésére vállalkozik. A geokritika alapvetően a különböző terek (például a mindennapi élet terei és az irodalmi tér) közötti kölcsönhatásokra fókuszál, és azt vizsgálja, hogy az ezek között lejátszódó folyamatok hogyan alakítják a kulturális identitásokat. A módszer lényege, hogy nem a tér reprezentációjából indul ki (például Dickens esetében a regényekben ábrázolt Londonból), hanem a valós térből (ebben az esetben a valós Londonból), majd ezek után vizsgálja meg annak különböző irodalmi (és olykor nem irodalmi) reprezentációit. Westphal négy elvet tart szem előtt: a többnézőpontúság (multifokalizáció) nem szorul különösebb magyarázatra; a poliszenzorialitás abból indul ki, hogy a tér reprezentációja során nemcsak a látásunkra hagyatkozunk, hanem egyéb érzékszerveink – például a szaglás – is szerephez jutnak. Emellett a geokritikusnak fenn kell tartania egyfajta sztratégikus látásmódot is, amely arra irányul, hogy a látott felszín alá hatoljunk, deterritorializáljuk és reterritorializáljuk a teret (Westphal itt Deleuze és Guattari koncepcióját hasznosítja), annak érdekében, hogy a jelentés minél több szintje váljon hozzáférhetővé. Végezetül az intertextualitás szempontját is érvényesíteni kell, hiszen a terek – akárcsak a szövegek – mindig más terekkel (szövegekkel) is kapcsolatban állnak.

A könyv konklúziója a „Más terek” címet viseli. Ebben a részben Tally nem az eddig elmondottakat összegzi (ennek nem is igazán volna értelme), ehelyett egy újabb kérdéskört állít középpontba, mégpedig a fantasztikus irodalom kérdését. A fantasztikus irodalom kapcsán a térbeliségnek olyan vonatkozásai kerülnek elő, amelyekről korábban nem volt szó. Tally mindenekeelőtt problematizálja a fantasztikus és a realista irodalom közötti viszonyt. Amellett érvel, hogy a fantasztikus irodalom mindig kitermeli a maga realitását, amely ontológiailag nem különbözik más irodalmi művek realitásától. És mivel az ún. realista irodalom mindig épít a képzeletre is, a kettő közötti határok átjárhatóak. Különösen a fantasy és az utópia műfajai tűnnek érdekesnek ebből a szempontból. Tally szerint a fantasy nemcsak arra alkalmas, hogy alapul szolgáljon a világ valós tereiről való gondolkodáshoz (146–147), hanem arra is, hogy a segítségével másképp tekintsünk a valóságra (154).

Szembeötlő, hogy az irodalmi és a társadalmi tér közötti kapcsolatokról szólva Robert T. Tally elsősorban (de nem kizárólagosan) a marxista ihletettségű gondolkodókat részesíti előnyben. Egyik nagy erénye, hogy mindenütt világosan fogalmaz. A vállalkozás természetéből fakad ugyanakkor az is, hogy több helyen kénytelen kevesebb figyelmet szentelni egy-egy érdekesebb elméleti problémának. Inkább arra ösztönzi az olvasóját, hogy utánaéppen az itt tárgyalt szerzők műveinek. Mert az azért kiderül a könyvből, hogy a térbeliség kérdéseit kutatva kiket érdemes olvasnunk.

(Robert T. TALLY Jr., *Spatiality*, Routledge, London / New York, 2013.)